

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий
маркази

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
Академияси Халқаро ҳуқуқ кафедраси

Инсон ҳуқуқлари, демократия, толерантлик ва халқаро тушуниш
ЮНЕСКО кафедраси

Э.В.Ртвеладзе,
А.Х.Саидов

ЎЗБЕКИСТОН
ҲУДУДИДА ЭНГ
ҚАДИМГИ ДАВРДА
ДИПЛОМАТИК
МУНОСАБАТЛАРНИНГ
РИВОЖЛАНИШИ

Тошкент
2001

63.3 (59) - 6

Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидов. Ўзбекистон худудида энг қадимги даврда дипломатик муносабатларнинг ривожланиши. – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2001. – 40 бет.

Тақризчилар: тарих фанлари доктори, профессор А. М. Қосимов;
ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор Ж. Тошқулов.

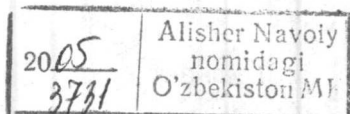
10 31406
0

Ушбу рисола “Халқаро ҳуқуқ кутубхонаси” туркум китобларидандир. Унда Ўзбекистон худудида энг қадимги даврлардан V асргача халқаро ва дипломатик муносабатларнинг ривожланиши ёритилган.

Ўқувчилар, талабалар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидов, 2001 й.

© Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2001 й.

“ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ КУТУБХОНАСИ”ГА МАРҲАМАТ!

Давлат суверенитетига эришиши, Бирлашган Миллатлар Ташиқилотига ва бошқа нуфузли халқаро ташиқилотларга аъзо бўлиши Ўзбекистон Республикасига ўз ташиқи сиёсатини мустақил амалга оширишига, жаҳон ҳамжамиятига кириб боришига, барча давлатлар билан тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатишига имкон яратди.

“Ўзбекистоннинг ташиқи сиёсат борасидаги фаолиятининг асосини давлат миллий манфаатларининг устуворлиги, халқаро ҳуқуқ мезонлари, тенглик ва бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик, барча баҳсли масалаларни тинч музокаралар йўли билан ҳал этиши каби жаҳон миқёсида эътироф этилган тамойиллар ташиқил қилади”¹.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятига фаол кириб бормоқда, хорижий мамлакатлар билан халқаро алоқаларни мустақкамлаб, шартномавий ва дипломатик амалиётни кенгайтирмоқда. Бундай шароитда халқаро ҳуқуқ тўғрисидаги билим ва маълумотларни кенг жамоатчилик ичида ёйиши муҳим аҳамият касб этади.

Халқаро ҳуқуқ кишилиқ цивилизациясининг ютуғи, умуминсоний қадрият ва ҳозирги замон жаҳон тартиботининг ҳуқуқий асосидир. БМТ халқаро муносабатларни тартибга солишида халқаро ҳуқуқнинг устунлигини, уни ўрганиши, тарғиб қилиши, ўқитиши ва ёйиши зарурлигини алоҳида эътироф этади.

Бугунги кунда халқаро- ҳуқуқий саводхонликни ривожлантириши, халқаро ҳуқуқни ўрганишни рағбатлантириши ва халқаро ҳуқуқий билимларни аҳоли ўртасида кенг ёйиши муҳим амалий аҳамият касб этади. Шу боис, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Ички ишлар Вазирлиги Академиясининг халқаро ҳуқуқ кафедраси ва Жаҳон иқтисодиёти ва

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 30-31-бетлар.

дипломатияси Университетининг Инсон ҳуқуқлари, демократия, толерантлик ва халқаро тушуниш ЮНЕСКО кафедраси “Халқаро ҳуқуқ кутубхонаси” ни таъсис этдилар.

Ушбу “Халқаро ҳуқуқ кутубхонаси”нинг мақсади – кенг жамоатчиликни халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари ва нормалари, асосий институтлари ва соҳалари билан таништиришидир. Бунда Ўзбекистон Республикаси ташиқи сиёсатидаги халқаро ҳуқуқ масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

“Халқаро ҳуқуқ кутубхонаси” барча тадқиқотчиларга ўз илмий изланишлари натижаларини нашр этиши учун кенг имкониятлар очиб беради.

Бундан ташқари, бу туркумда мамлакатимиз олимлари билан бир қаторда хорижлик мутахассисларнинг ишларини чоп этиб бориши ҳам кўзда тутилади.

Умуман, “Халқаро ҳуқуқ кутубхонаси” халқаро ҳуқуқ бўйича мутахассислар, олимлар ва дипломатлар орасида илмий фикр алмашувга, кенг жамоатчиликка мамлакатимизнинг ташиқи сиёсатини яхшироқ тушунишига, халқаро ҳуқуқ соҳасида кадрлар тайёрлашига кенг имкониятлар яратади.

Муҳтарам китобхон! Мазкур туркумга киритилган рисоалар бўйича таклиф ва мулоҳазаларингизни самимийлик билан қабул қиламиз.

Халқаро ҳуқуқ дунёсига саёҳатга марҳамат!

МУНДАРИЖА:

Кириш	6
Ўрта Осиё халқларининг Мидия ва Ассирия билан халқаро муносабатлари	9
Аҳмонийлар даври дипломатияси	10
Эллинизм даври дипломатик муносабатлари	13
Ўрта Осиё мамлакатларининг Хитой билан дипломатик муносабатлари	17
Хитой-Фарғона дипломатик муносабатлари	23
Хитой-парфян дипломатик муносабатлари	25
Хитой-кангюй дипломатик муносабатлари	26
Юэчжийнинг Хитой билан дипломатик муносабатлари	26
Ўрта Осиё мамлакатларининг Хитой билан дипломатик муносабатлари (эрамизнинг III-IV асрлари)	33
Хулоса	35
Адабиётлар	37

Кириш

Ўрта Осиё мамлакатлари дипломатияси тарихи – бутунжаҳон – тарихий жараён бирлигини, халқлар ва маданиятларни уларнинг тарихий ўтмишдаги ўзаро ҳамкорлигини ва айтилиши мумкин бўлган минтақа ривожига ўзига хос жиҳатларни ҳамда унинг жаҳон дипломатиясига қўшган салмоқли ҳиссасини тасдиқловчи дипломатия ва халқаро ҳуқуқ бутунжаҳон тарихининг таркибий қисмидир. Шундай қилиб, халқаро ва дипломатик муносабатлар, халқлар ва давлатлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий – ҳуқуқий ва маданий-маънавий алоқалар, ўзаро таъсир кўрсатишлар ва бошқалар туфайли Ўрта Осиё мамлакатлари дипломатияси тарихи интернационал характерга эгадир. Унда Ўрта Осиё минтақасидаги кўплаб халқларнинг улкан халқаро-ҳуқуқий ва дипломатик тажрибаси мужассамлашган. Бу тажриба нафақат ўтмишга мансуб, у халқаро жарёнларга сезиларли таъсир кўрсатиб турли йўналишлар бўйича ҳозирги замонга сингиб кетади. Ҳозирги вақтда дипломатия ва халқаро муносабатлар тарихига қизиқишнинг ўта ортиши айнан шу билан изоҳланади. Шунга қарамай, ўтмишда Ўрта Осиё давлатлари ва унинг тасарруфидаги ҳудудлар дипломатиясининг қарор топиши ҳамда ривожланиши тарихи шу пайтга қадар ҳам халқаро – ҳуқуқий, ҳам тарих фанида етарли даражада ўрганилмаган. Бу жуда муҳим муаммо бўйича умумлаштирувчи китоб ва рисоалар, алоҳида мақолалар ҳам йўқ¹.

Мазкур рисоланинг асосий мақсади ушбу минтақанинг қадимги дунёнинг турли давлатлари билан дипломатик муносабатлари қарор топиши ва ривожланиши тарихини босқичма-босқич ҳамда хронологик тартибда ифода-лашдан иборат.

Ушбу муаммони гоҳо қисқа, гоҳида эса батафсил таърифлаб беришга имкон берувчи юнон – рим ва хитой ёзма манбалари ушбу рисола ёзилиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

Ўрта Осиё ўзининг жуғрофий, бой маданий ҳамда маънавий - ҳуқуқий меросининг мавқеига кўра Шарқ ва Ғарб ўртасида илмий, маданий, ҳуқуқий, маърифий ва диний ғояларни етказишда муҳим роль ўйнаган. Ўрта Осиё халқларининг бой тарихий меросини ҳамда уларнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссасини ҳисобга олиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти – ЮНЕСКО Марказий Осиё цивилизацияси ёдгорликларини ўрганиш, тиклаш ва оммалаштиришга катта эътибор қаратмоқда. ЮНЕСКО Бош Конференциясининг “Ипак йўлини ўрганишда интеллектуал ҳамкорлик учун институтлар тармоғини ташкил этишни жадаллаштириш” зарурлиги тўғрисидаги қарори бунга яққол тасдиқлайди. Шу қарорга мувофиқ 1995 йилда Самарқандда Ўрта Осиёни тадқиқ қилиш институти ташкил этилди. Мана бир неча йилдан буён Тошкентда Марказий Осиё тадқиқотлари француз институти самарали ишламоқда.

Бундан ташқари, ЮНЕСКО раҳнамолиги остида олти жилдлик “Марказий Осиё цивилизацияси тарихи” китоби тайёрланмоқда, унинг дастлабки тўрт жилди нашр этилди. “Марказий Осиё, – деб қайд этади ўзининг ушбу ажойиб китобга сўзбошисида ЮНЕСКО собиқ Бош директори Ф. Майор, – маданий мероси унчалик кўп аҳамият берилмаган минтақа ҳисобланади;² шунинг учун “Марказий Осиёни узоқ вақт давомида яшириб келган пардани суриб қўймоқ зарур”³.

Бу образли қиёслаш хусусан исломгача бўлган давр Марказий Осиё минтақаси дипломатиясини ўрганишга

нисбатан тўла таллуқлидир. Тарихий ривожланишнинг икки минг йилдан кам бўлмаган даврини қамраб олувчи бу давр минтақанинг кейинги бутун ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатган. Унга олти жилдлик “Марказий Осиё цивилизацияси тарихи” нинг уч жилди бағишлангани бежиз эмас.

Чамаси, эрамизгача бўлган I минг йилликнинг биринчи ярмида яратилган Авестодаёқ⁴ дипломатик муносабатларнинг дастлабки шакллари пайдо бўлганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд. Бунда қабилалараро шартномалар тузиш ҳамда келишмовчиликлар ва ҳарбий низоларни бартараф этишда Митра худоси асосий гарант сифатида чиқади. Унинг фаолиятининг муҳим томони илоҳий шартнома ва келишув вазифаси ҳисобланарди.

Айтайлик, Авестонинг энг қадимги мадҳияларидан бири - Михр Яштда (Митра мадҳияси), олий тангри Ахура - Мазда пайғамбар Спитама - Зардўштийга мурожаат қилар экан, шундай дейди:

*Мамлакатни разил бузади,
Ўз сўзида турмаган - ўша.
У юзта аблаҳдан-да баттар
Тақводорларни нобуд қилади.
Шартномага ишончли бўл
Сен Спитамага берилган
Ва ёлғончи ғайридинларга
Ва диёнатга содиқларга
Ахир шартнома сўзи
Икковига ҳам мансуб
Ёлғончиларга ҳам, ростгўйларга ҳам.*

Авестода Митра худоси раҳнамолиги остида қабилалараро шартномалар тузилгани тўғрисида бошқа маълумотлар ҳам мавжуд.

Ўрта Осиё халқларининг Мидия ва Ассирия билан халқаро муносабатлари.

Эрамизгача бўлган IX асрдан ҳозирги Эрон ҳудудида Кавказ ва Марказий Осиё орқали Эрон қабилаларининг кўчиши рўй берган. Бу ерда улар маълум вилоятларни эгаллаган бир неча қабилавий бирлашмаларни тузганлар, улардан анча йириклари шимолий-ғарбда Мидия ҳамда Эрон жанубий-ғарбидаги давлат тузилмаларини яратиш йўлида турган Парсуа бўлган.

Биринчи бўлиб тарих майдонига Дейок деган киши асос солган Мидия подшолиги чиққан, бироқ у ўз қудратига шоҳ Киаксар (эрамизгача 625-585 йиллар) даврида эришган⁵. Бу шоҳ томонидан, жумладан, Ассирия, Шимолий Месопотомия, Гиркания, Парфия, Арея ва эҳтимол, Сўғдиёнанинг бир қисми - Марказий Осиёнинг жанубий вилояти босиб олинган⁶.

Ктесий Книдскийнинг маълумотларига кўра, Киаксар шунингдек Бақтрияни ҳам забт этган. Шу нарса анча ишонарлики, Мидия подшолиги чегаралари шимолий - шарқдан Амударё билан чекланган, бу ерда мидияликлар сак қабилалари билан тўқнашганлар.

Ктесийнинг таъкидлашича, Киаксар билан тенглаштирилган Мидия шоҳи Астиабара ҳукмронлигида парфянлар кўзғолон кўтарганлар ва Мидиядан ажралганлар. Улар ҳукмдор Зарина бошлиқ сакларни ўзларига ёрдамга чақирганлар, бунда, саклар ва мидияликлар ўртасида бир неча йил давом этган уруш тинч шартнома билан якунланган, унга кўра Мидияга номигагина бўйсунган парфянлар амалда ўзларининг илгариги эгалигини сақлаб қолганлар (Диодор, II, 34, 1-4). Эрамизгача бўлган VII аср охири - VI аср боши муддати билан қайд этиш мумкин бўлган бу шартнома Ўрта Осиё дипломатияси тари-

хида фанга маълум бўлган биринчи халқаро шартнома ҳисобланади.

Ктесийда парфянлар ва сакларнинг мидияликлар билан уруши тўғрисидаги бошқа ҳикоя ҳам сақланган⁷. Ҳша Зарина эри вафот этгач Парфиёна вилояти авлоди - Мермерга турмушга чиқган, шундан сўнг Стриангей бошчилигида мидияликлар билан уруш бошланган. Урушда сак армияси мағлубиятга учраган ҳамда Заринанинг ўзи яраланган ва асир олинган, бироқ Заринанинг гўзаллигидан лол қолган Стриангей унга шафқат қилган. Кейинчалик Мермер Стриангей кўшинларини яксон этиб, ва уни асир олиб ўлдиришга қарор қилади, аммо Зарина нафақат асирларни озод этади, балки Мермерни ҳам ўлдирган. Шундан сўнг Зарина унинг бошқарувига Парфиёна вилоятини берган ва Мидия шоҳи билан дўстлик тўғрисида шартнома тузган. Бу шундан далолат берадики, дипломатик муносабатларнинг қандайдир шакллари тинчлик шартномалари кўринишида Ўрта Осиёда аҳмонийлар давригача бўлган эрамиздан аввалги VII-VI асрлардаёқ мавжуд бўлган.

Аҳмонийлар даври дипломатияси

(Бу давр эрамиздан аввалги VI аср ўртаси IV аср охиригача ўз ичига олган.)

Эрамиздан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг ғарбий вилоятлари Аҳмонийлар империяси таркибига кирган. Бақтрия, Парфия, Сўғдиёна, Марғиона, Хоразмнинг забт этилиши ушбу империянинг асосчиси Кир (эрамиздан аввалги 559-530 йиллар) томонидан унинг дастлабки юришлари жараёнида амалга оширилган⁸. Аҳмонийларнинг шимолий-шарққа ҳаракатланиши уларнинг қудратли сак-массагетлар қабилалари кон-

федерацияси билан муқаррар тўқнашувига олиб келган. Шунинг учун, Аҳмонийлар давлати чегаралари хавфсизлигини таъминлаш учун Кир ўз ҳаётининг сўнгги йилларида бу вақтда Сирдарё ва Амударё этаклари ўртасидаги ҳудудни эгаллаб турган саклар – массагетларга қарши ҳарбий юриш қилишга уриниб кўрган.

Юришдан олдин, Геродот ёзмаларида сақланган Кир ва массагетлар подшоси Тўмарис ўртасида оғзаки шаклдаги дипломатик номалар алмашуви бўлган. Жумладан, Кир элчилар орқали Тўмарисга ўзига хотин бўлишни таклиф қилиб, дипломатик ҳийла ишлатишга уриниб кўрган. Бироқ, Тўмарис “Кир уни эмас, балки массагетлар подшоллигини қўлга киритмоқчи эканлигини” (Геродот, 1, 205) англаб, бу найрангни фош этган ва таклифни рад этган. Ҳийла қўл келмаганини тушунган Кир Аракс (Амударё - Э. Р. А. С). дарёсини кечиб ўтиб, массагетларга қарши уруш ҳаракатларини бошлаган.

Бу ҳаракатларга жавобан, Тўмарис махсус чопар орқали Кирга оғзаки нома жўнатган, унинг мазмуни шундан иборат эдики, аҳмонийлар шоҳи урушни тўхтатиб, массагетларни тинч қўйсин, Тўмарис шунингдек, агар Кир бу маслаҳатга амал қилмаса ва урушни бошлашни хоҳласа, унда шоҳ ўз қўшинларини дарёдан уч кунлик йўл узоқликкача олиб кетишини ҳамда ўша ерда саклар билан куч синашиб кўришини маслаҳат берган. (Геродот, 1, 206).

Тўмариснинг номаси форс армиясининг ҳарбий кенгашида муҳокама қилинган, унда Кир Лидия шоҳи Крезнинг дарёни кечиб ўтиш, душман чекинган жойга қадар олға ҳаракат қилиш, лагерда қўшиннинг энг нўноқ қисмини, турли ноз-неъматлар ва тоза вино қолдириш, қолган қўшинларга дарёга томон қайтиш тўғрисидаги таклифини қабул қилган.

Крезнинг айёрлиги тўлиқ рўёбга чиққан: массагетлар

армиясининг илғор қисми Тўмариснинг ўғли Спаргапис бошчилигида аҳмонийларнинг қолган армиясини тор-мор этган, ундан сўнг базм уюштирганлар ва унда массагетлар ҳаддан зиёд ичкиликбозликка берилиб кетганлар ҳамда ухлаб қолганлар. Бундан фойдаланган Кир массагетлар лагерига ҳужум қилган, кўпчиликнинг бошини танаасидан жудо қилган ва жумладан, Спаргаписни асир олган. (Геродот, I 210-211).

Кирнинг маккорона ҳаракатлари Тўмариснинг унга яна оғзаки шаклда махсус чопар орқали иккинчи номани йўллашига сабаб бўлган. Бу номада Тўмарис Кирга ўғлини қайтаришни, ўзига эса қўшини билан массагетлар еридан кетишини таклиф этган: “Агар шуни қилмас экансан, – дейди у, – массагетлар ҳукмрони – қуёш номи билан қасам ичаман, гарчи сен қонмаган бўлсанг-да, сенинг қонга ташналигингни мен қондираман”.

Кейинги ҳатти-ҳаракатлар шуни кўрсатдики, Кир Тўмариснинг маслаҳатига қулоқ тутмаган, Спаргапис эса, ўз уятига чидай олмасдан ўзини-ўзи ўлдирган.

Шундан сўнг бўлиб ўтган аёвсиз жангда массагетлар тўла ғалабага эришганлар, форс армиясининг катта қисми янчиб ташланган, Кирнинг ўзи ўлдирилган, унинг кесиб олинган бошини эса, Тўмарис одам қонига тўлғазилган мешга ташлаган. (Геродот, I, 213).

Шундай қилиб, аҳмонийлар даврида дипломатия Ўрта Осиёда турли давлатлар ва қабилавий бирлашмалар ўртасида ўзаро муносабатларни аниқлашнинг махсус шакли сифатида анча барқарор характерга эга бўлган деган хулосага келиш мумкин. Тўғри, ҳали бу ҳолатда саклар-массагетларда ёзув бўлмагани туфайли оғзаки шаклдаги дипломатик номалар алмашувлари рўй берган, чамаси номаларни ёдлаб олиб, етказиш билан шуғулланувчи махсус шахслар пайдо бўлган.

Эллинизм даври дипломатик муносабатлари

(Бу давр ўз ичига эрамиздан аввалги IV аср охири - II асрнинг иккинчи ярмини олган).

Эллиларнинг Ўрта Осиёда унинг катта қисмини эрамиздан аввалги 330-327 йилларда Александр Македонский томонидан босиб олингандан сўнг бошланган сиёсий ҳукмронлиги қарийб икки юз йил – эрамиздан аввалги II асрнинг иккинчи ярми бошида Юнон – бақтрия подшолигининг қулашигача давом этган.

Бу даврдаги дипломатик муносабатларни икки даврга ажратиш мумкин: биринчи давр – Александр Македонскийнинг Ўрта Осиё халқлари билан муносабатлари; иккинчи давр – унинг жанубий вилоятлари эллин давлатлари – Селевкид ва Юнон – бақтрия таркибига кирган даври муносабатлари.

Биринчи давр. Аррианнинг тасдиқлашича, эрамиздан аввалги 329 йилда Александр Мароқандда бўлган пайтда унга скиф – абийлардан, шунингдек Европалик скифлардан элчилар келишган. Дўстлик тўғрисида шартнома ниқоби остида Александр уларга жавоб элчиларни жўнатган, аммо уларнинг асл мақсади скифлар ерларининг табиатини билиш, аҳоли сони ва қурол-яроғ таркибини аниқлашдидан иборат бўлган. (Арриан, IV, I, 1-2 Квинт Курций Руф, VII, 6,12).

Кейинги йилда Александр Уструшанга юриш қилган, у ерда Танаис - Сирдарё соҳилида, эҳтимол Хўжанд ўрнида Александрия Эсхата шаҳри қурилган. Сўнгра шу дарёнинг ўнг соҳилида скифлар билан уларнинг мағлубияти билан яқунланган жанг бўлиб ўтди. Шундан сўнг Александр ҳузурига скифлар шоҳидан тинчлик шартномаси ҳамда Александрга бўйсунушга тайёр шоҳнинг ўзи эмас, балки скифларнинг айрим гуруҳлари ҳатти-ҳаракатлари

учун кечирим сўраб элчилар келганлар. Бунга Александр мулойимлик билан, шоҳга ишонишини, бироқ ҳарбий ҳаракатларни тўла ғалабагача олиб боришни тўхта-тишнинг мавриди эмаслиги тўғрисида жавоб қайтарган. Эрамиздан аввалги 328 йилда Мароқандга Европа скиф-ларидан янги элчилар келганлар, улар билан Александр томонидан илгари унга ўз шоҳининг тинчлик шартнома-сини тузиш тўғрисидаги таклифини топширганлар ва сов-ға-саломлар тақдим этганлар. Скифлар шоҳи ўз қизини Александрга, скиф амалдорларининг қизларини эса, ўз навбатида Александрнинг “ишончли дўстлари”га бериш-ни таклиф этди. Бироқ, Александр ўзининг самимий жа-воб номасида скифлар таклифларини рад этган (Арри-ан, IV, 15, 1-4).

Ўша йилда Мароқандга Александр ҳузурига Хоразм-данчамаси эрамиздан аввалги 330 йилда Аҳмонийлар империясидан халос бўлгач Ўрта Осиё худудида тузил-ган дастлабки суверен давлатдан бир ярим минг отлик кузатувида шоҳ Фарасман элчилари келган.

Фарасман Александрни колхлар ва амориклар билан чегаралош ўз подшолиги билан таништирди ҳамда унга Эвксин (Қора денгиз) соҳилларида яшовчи бу халқлар ва бошқа қабилалар устига юришда ҳарбий иттифоқ ва ёр-дамни таклиф қилган. Бу ҳикоядаги айрим маълумотлар жумладан, Хоразм хонлигининг чегаралари Кавказ тиз-маларига чўзилган деб ҳисоблашга асос бўладиган хоразм-ликлар колхлар – ғарбий Грузия аҳолиси билан қўшни-чиликда яшаганлиги шубҳа уйғотади.

Александр Фарасманга миннатдорчилик билдирган, аммо у ўз жавобида бундай ёндашувнинг мавриди эмас-лигини, уни Ҳиндистонни забт этиш ҳамда уни Элладага қайтаришгача тўхтатиб туриш лозимлигини уқтирган, у ерда Александр Қора денгиз бўйларига юриш қилишини

мўлжаллаган. Фарасман Бақтрия ҳукмдори Артабаза ҳамроҳлигида Мароқандда бўлганидан кейин ватанига қайтган (Арриан, IV, 15, 1-4; Квинт Курций Руф, VIII, 1, 8-9).

Шундай қилиб, биринчи давр Ўрта Осиё давлатлари ва қабилалари бирлашмаларининг Александр Македонский билан турли хил тинчлик шартномалари ва ҳарбий иттифоқлар тузишда ифодаланган дипломатик фаолликнинг ошганлиги билан характерланади. Бу вақтда, эҳтимол бундан анча илгари бу ерда таъбир жоиз бўлса дипломатик фаолиятга ихтисослашган деб аташ мумкин бўлган маълум кишилар гуруҳи шаклланганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Иккинчи давр (эрамиздан аввалги IV аср охири - II аср иккинчи ярмининг боши) – Ўрта Осиё жанубий қисмининг эллин давлатлари - Селевкидлар (эрамиздан аввалги IV аср охири - III аср ўртаси) ва Юнон-Бақтрия (эрамиздан аввалги III аср ўртаси - II аср иккинчи ярми боши) таркибига кирганлиги ҳамда эллин маданиятининг кенг тарқалгани билан характерланади. Айнан шу даврда эрамиздан аввалги III аср ўртасида Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбида Марказий Осиёдан чиққан кўчманчилар томонидан Парфян давлати, Марказий Осиё дарёлари оралиғида эса, эрамизгача бўлган II асрда қатор мустақил давлатлар – Кангюй, Даван ташкил топган. Танга зарбларига қараганда, Бухоро ва Самарқанд Сўғдида ҳам маҳаллий эгаллик қилиш пайдо бўлган. Бу вақтда, чамаси эрамиздан аввалги IV аср охирида Аҳмонийлар ҳукмронлигидан халос бўлгач пайдо бўлган Хоразм подшолиги кучли ва мустақиллигича қолган. Шундай қилиб, бу даврда эллин давлати – Юнон – Бақтрия подшолиги сақланиб қолиши билан бир қаторда маҳаллий давлат тузилмалари ва бирлашмаларининг фаол шаклланиш жараёни рўй берган. Шубҳасиз, ушбу барча давлатлар диплома-

тик муносабатлар ва иттифоқларнинг маълум шакллари-ни ўрнатганлар, бироқ, афсуски, ҳозиргача бу ҳақда ёзма манбаларда маълумотлар сақланган эмас.

Мисол учун, парфян – юнон – бактрия, жумладан, Диодот II билан, Марказий Осиёни яна босиб олишга уринган уларнинг умумий душмани – Селевк II билан курашда Тиридат (Юстин, XI, 1, 4, 9) билан чамаси эрамиздан аввалги 237 йилдан сўнг тузилган ҳарбий шартномалар ва иттифоқлар маълум⁹.

Юнон – бактрия шоҳлари билан тузилган бошқа шартномалар тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд. Масалан, селевкид шоҳи Антиох III (эрамизгача бўлган 223-187 йиллар) эрамиздан аввалги 208 йилда юнон – бактрия шоҳи Евтидемга (эрамиздан аввалги 230-200 йиллар) қарши юриш қилган ва унинг қўшинларини Герируд (Тежен) дарёси бўйида тор-мор этган. Эрамиздан аввалги 206 йилда улар ўртасида музокаралар бошланган, натижада тинчлик шартномаси тузилган, унга кўра Евтидем подшоҳлик ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ўзининг жанговар филларини берган ва маълум даражада Антиох III ҳокимиятини тан олган, шундай бўлсада ундан тезда қутилиб олган¹⁰.

Эрамиздан аввалги 141 ва 129 йиллар оралиғида Юнон – Бактрия подшолиги сак ва юэчжий қабилаларининг босими остида қулаган, шу билан бирга, Ўрта Осиёнинг жанубида гарчи, уларнинг унчалик катта бўлмаган эгалиги Шимолий Бактрия ва Жанубий Сўғдда бу воқеалардан сўнг кўп йиллар ўтгандан сўнг сақланишда давом этган бўлсада, эллинларнинг ҳукмронлигига дарз кетган.

Шимолий, ундан кейин эса Жанубий Бактрия хуннлар тазйиқи остида бу ерга ўрнашган Юэчжийлар томонидан эгалланган. Кейинчалик, юэчжий уруғларидан бири – ку-

шонлар томонидан Буюк Кушон империяси ташкил этилган ва айнан юэчжийлар хитойликлар ўзлари учун ғарбий ўлкани – ўша даврда Марказий Осиёни улар шундай атаганлар – кашф этишнинг дастлабки сабабчилари бўлганлар.

Ўрта Осиё мамлакатларининг Хитой билан Хань сулоласи ҳукмронлиги (эрамиздан аввалги 206 йил – эрамизнинг 222 йили) даврида дипломатик муносабатлари.

Биринчи давр (эрамиздан аввалги II аср охири – эрамизнинг I асри биринчи ярми).

Хань империяси ўзининг ташкил топган пайтидан бошлаб ўзи эгаллаб турган Хуанхе ва Яньцзи дарёлари оралигидаги унчалик катта бўлмаган ҳудуддан ташқарига чиқишга интилиб агрессив экспансионистик сиёсатни олиб борган. Бу йўналиш айниқса ғарбий ҳудудларга катта эътибор қаратилган император У-ди (эрамизгача бўлган 140-87 йиллар) даврида кучайган¹¹.

Чжан Цзянь миссияси. Ғарбий ўлка – Марказий Осиё ва Шарқий Туркистон, ҳисоблашларича, хитойликлар учун Чжан Цзяннинг саёхатига қадар номаълумлигича қолган. Бироқ, бу дегани улар ўзларидан ғарбда кўп сонли халқлар истиқомат қиладиган улкан ўлка мавжуд эканлигини мутлақо билмаганлар, деган маънони билдирмайди. Мазкур саёхатга қадар Кангюй вилоятидан Хитойга элчилар жўнатилгани тўғрисида маълумот бор.

Бироқ, шу нарса ҳам аёнки, фақат Хань императори У-ди ҳукмронлиги даврида (эрамизгача бўлган 140-87 йиллар) бу ўлкаларда яшовчи халқлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга фаол уринишлар, карвон йўлларини уни мустамлака қилиш ҳамда ғарбга янада

илгарилаш мақсадида разведка қилишга ҳаракат қилинган.

Хитойнинг ғарбий ўлка билан дастлабки дипломатик алоқаларига эрамизгача бўлган II асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёнинг иккита анча қудратли қабилалари хунлар билан Юэчжийлар яъни, Юнон манбаларида аталишича тохарлар ўртасида келиб чиққан уруш сабаб бўлган.

Бу урушда Юэчжийлар мағлубиятга учраганлар ва ўзларининг ҳозирги Ганьсу провинциясидаги улар дастлаб яшаган ҳудуднинг катта қисмидан Еттисувга кўчишга мажбур бўлганлар. Аммо бу ерда ҳам хунлар юэчжийларни қувиб етганлар, уларнинг йўлбошчисини қатл этганлар, бош чаноғидан ичимлик ичиш учун лакланган идиш ясаганлар. Юэчжийлар Ўрта Осиё жанубига – Бақтрия томонга йўл олганлар, бу ерда улар бошқа қабилалар билан бир қаторда Юнон – Бақтрия подшолигини қулатишда иштирок этганлар, кўп йиллар ўтгандан сўнг эса, уларнинг авлодлари Кушон империясини яратганлар.

Юэчжийлар хунлардан чўчиб уларга қарши курашда ўзларига иттифоқчилар излаганлар. Ўз навбатида, хунларнинг босқинчилигидан тез-тез азият чекиб турган Хань Хитойи Юэчжийларнинг истагидан хабар топиб, шундай иттифоқчилик муносабатларини ўрнатиш учун йўл-йўриқлар қидира бошлаган.

Бу миссияни амалга оширишга Хан Чжун вилоятида яшовчи, эҳтимол ўзининг обрў-эътибори билан бошқа даъвогарлар ичидан танланган Чжан Цзянь исмли дарвоза қоровуллари бошлиғи бел боғлаган. Чжан Цзяннинг бу миссияси тўғрисида Шицзада ҳикоя қилинган. Чжан Цзянь ғарбга томон хун кузатувчиси Таньи Хунуганьфу билан бирга отланган. Бироқ йўлда у хунлар томонидан қўлга олинган ва улар томонидан ўзларининг князлари

хузурига келтирилган, князь мутлақо асосли равишда Чжан Цзяндан Хитой императорининг хун ерлари орқали Юэчжийларга элчи юборишга қандай ҳаққи борлигини сўраган. Чжан Цзянь қўлга олинган ва хунлар асирлигида қарийб ўн йил қолиб кетган, уни хун аёлига уйлантириб қўйганлар, бу никоҳдан ўғил туғилган.

Аммо, ўзига берилган эркинликдан фойдаланиб, у ўз шериклари билан ғарбга қочган ва бир неча ўнлаб кунлардан сўнг қадимги тарихий-маданий вилоят, Фарғонага мос келувчи Даванга келган.

Давань ҳукмдорлари Чжан Цзянь билан суҳбатда ўзларининг Дом Хань билан дипломатик муносабатлар ўрнатиш истагини билдирганлар. У агар уни Юэчжийларга кузатиб қўйсалар, Хитойга қайтгандан сўнг император Давань ҳукмдорини кўп совға-саломлар билан сийлашни билдирган. Кейинчалик Чжан Цзянь ўзининг императорга ёзган мактубида даванликларнинг деҳқончилик қилишлари, шоли ва буғдой экишлари, уларда узум ва май кўп эканлигини ёзган. Даванда 20 тага яқин катта ва кичик шаҳарлар бўлган.

Биринчи миссиясида Чжан Цзянь Давандан унга ажратилган махсус кузатувчилар ҳамроҳлигида даставвал Марказий Осиё икки дарё оралигидаги шимолий ва марказий қисмининг кенг ҳудудини ҳамда Сирдарёнинг ўнг томонидаги ерни эгаллаган кўп қабилалик эгалигидаги Кангюйга юборилган.

Чжан Цзянь Кангюйдан эрамиздан аввалги 128 ёки 126 йилда ўз ҳамроҳлари билан Катта Юэчжийга жўнаган. Бу вақтга келиб юэчжийлар хунлардан яна мағлубиятга учраганлар, улар юэчжийлар ҳукмдорини ўлдирганлар, тахтга эса унинг тўнғич ўғлини ўтқазганлар. У хунлар билан янги тўқнашувлардан ҳадиксираб, ўзининг илгариги маконини ўзгартиришга қарор қилган ҳамда ўз

қабиласи билан бирга Гуйшуй – Амударёнинг шимолини, тахминан ҳозирги Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти ва Тожикистон жанубини забт этиб жанубга кетган, сўнгра эса бу дарёнинг жанубидаги вилоятни босиб олган, у Хитой манбаларида Дахя деб аталган, маҳаллий аҳоли Бақтрия, юнонлар Бақтриана деб атаганлар.

Эрамизгача бўлган II асрнинг ўртасида ёки иккинчи ярмининг бошида Бақтрия сакаравл, асий, пасиан ва тохар кўчманчи қабилалари томонидан босиб олинган. Эҳтимол, тохар халқи номининг хитойчада бузилишидан Дахя сўзи келиб чиққан. Анча кейинги манбаларда бу вилоятнинг номи Тохаристон – тохарлар мамлакати сифатида берилган.

Шицзада кўрсатилишича, “Дахя Давандан 2000 ли жанубий-ғарбий узоқликда, Гуйшуй дарёсининг жанубида жойлашган. У ерда ўтроқ турмуш кечирадилар, шаҳарлар ва уйларга эгадирлар”.

Бу вақтга келиб юэчжий ҳукмдори ўз қабиласи жойлашган янги ҳудудлардаги тинч турмуш тарзини афзал билиб, хунлардан ўч олишдан воз кечган.

Чжан Цзянь Бақтрияда бир йилдан ортиқ турган ва бирон нарсага эриша олмагач, жанубий йўл билан Хитойга қайтиб боришга ҳаракат қилган, ammo яна хунлар томонидан асир олинган. Янги асирликдан Чжан Цзянь хотини ва кузатувчиси Таньганьфу билан орадан бир йил ўтгач, хунлар ўртасидаги ўзаро жанжаллардан фойдаланиб қочишга муваффақ бўлган ва Хитойга етиб келган.

Унинг ғарбий ўлкага биринчи миссияси 13 йил давом этган, у билан Хитойга жўнаган юзта ҳамроҳларидан эса, фақат иккитаси – Чжан Цзяннинг ўзи ва унинг кузатувчиси қайтиб келган.

Чжан Цзянь Хитойга қайтгандан сўнг ўзи бўлган мамлакатлар тўғрисида, маҳаллий аҳолидан эшитганлари

ҳақида императорга батафсил маълумотнома ёзиб берган. Жумладан, у ғарбий Ўрта ер денгизи, Тяжи – Кичик Осиё ёки Шарқий Ўрта ер денгизи ва Личань, эҳтимол, хитойликлар шунингдек Фолинь ёки Дацинь деб атаган Миср ёки Қадимги Рим тўғрисида биринчи маълумотларни келтирган.

Чжан Цзянь ўз ёзмаларида Марказий Осиё ўлкалари – Давань, Усунь, Кангюй, Дахя, Янцай, Катта Юэчжи, уларнинг жойлашган ўрни, пойтахтлари, йўллари ва масофалари, машғулот турлари, одатлари, аҳоли ва қўшинлари сони ҳақида батафсил маълумотларни келтирган. Жумладан у Кангюй ва Катта Юэчжи кучли қўшинга эга эканлиги, уларни хизматга ёллаш мумкинлиги, агар уларни фуқароликка мойиллик ҳолати бўлса, унда Хитой ерларини қарийб 10000 лига кенгайтириш мумкинлигини ёзган.

Хитойга келгандан сўнг Чжан Цзянь, шунингдек унинг ҳамроҳи юқори мансаб, сўнгра, хунлар билан бўлган урушдаги муваффақиятлари учун Бован-хэу князлик унвонини ҳамда Сяюй ва Вей-юй ғарбий мансабларини (маълум қўшин қисми бошлиғи) олган.

Бироқ, бу барча мансаблар ва унвонлардан Чжан Цзянь эрамиздан аввалги 122 йилда маҳрум бўлган, унга ишониб топширилган қўшин хитойликлар билан хунлар ўртасида жанг бўладиган жойга кечикиб келган, бунинг натижасида хитойликларнинг катта қисми қуршаб олинган ва қириб ташланган, Чжан Цзяннинг ўзи эса, бошини танасидан жудо қилишга ҳукм қилинган, лекин афв этилган.

Чжан Цзяннинг қаҳр-ғазабга маҳкумлиги бир неча йил давом этган, бу вақт ичида хитойликлар бир неча жангларда хунларни янчиб ташлаганлар ва Шўр кўл-Лобнор-гача етиб келганлар, уларнинг олдида Марказий Осиё томон тўғри йўл очилган.

Шу муносабат билан Хань императори Марказий Осиё ерлари, Дахя ва Усунь ҳамда уларнинг Хитойга қўшиб олиниши билан яна қизиқа бошлаган.

Чжан Цзянь император билан суҳбатта чақирилган, у усунликларнинг аҳволини батафсил ифода этувчи маълумотларни император учун тузиб берган. У жумладан, Усунь ҳукмдори Гуньмо хунлар таъқибидан қутула олганлиги, агар сиёсат тўғри олиб борилса Усунни, сўнгра эса Дахя ва бошқа Марказий Осиё ўлкаларини Хитойга қўшиб олиш мумкинлигини ёзган.

Этказилган бу маълумотлар Чжан Цзяннинг хун пристави этиб тайинланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган, унга ҳар бирида иккитадан от бўлган 300 та жангчи ва 10.000 бошгача қарамол ҳамда қўйлар ёрдам тариқасида берилган, у катта миқдордаги совғалар билан таъминланган. Чжан Цзянь билан бирга Усунга турли Ўрта Осиё ўлкаларига вакил қилиб тайинланган туғлари бўлган кўп сонли ёрдамчилар жўнаган.

Бироқ, Усунларнинг олий ҳукмдори Гуньмо билан бўлган музокаралар Хитой учун қутулган натижаларни бермаган, чунки Усунь ўлкаси уч қисмга ажралган ва уларнинг ҳукмдорлари мустақил сиёсат юргизаётган бўлганлар.

Шундай бўлса-да, Чжан Цзянь усунликлар ҳузурида бўлган пайтида Хитой вакилларини Давань (Фарғона), Кангюй (Сўғд, Хоразм), Дахя (Бақтрия), Катта Юэчжи (Шимолий Бақтрия), Аньси (Бухоро ёки Бақтрия)га жўнатишни ташкил этишга муваффақ бўлган.

Шундан сўнг у раҳбарига Гуньмо хитойликлар ҳаёти ҳақида имкон қадар кўпроқ маълумот йиғишни топширган унчалик катта бўлмаган Усунь элчилари гуруҳи ҳамроҳлигида Хитойга қайтган¹².

Хитойга қайтгандан сўнг орадан бир йил ўтгач, эра-

миздан аввалги 104 ёки 103 йилда ўша пайтда муҳим давлат мансабини эгаллаб турган Чжан Цзянь вафот этган.

Яна орадан бир йил ўтгач, Чжан Цзянь томонидан турли хил топшириқлар билан юқорида кўрсатилган ўлкаларга жўнатилган вакиллар Хитойга қайтишган, улар билан бирга Хитойга ўша ўлкаларнинг элчилари ҳам келишган. Бу Ўрта Осиёдаги биринчи дипломатик элчилар эди. Айнан шу вақтдан Ўрта Осиё давлатлари ва Хитойнинг кўп асрлар давом этган турли хил интенсив алоқалари даври бошланаган, ва бу Чжан Цзянь миссиясининг яна бир муҳим якунидир.

У ўз умрининг ўн тўрт йилини шак-шубҳасиз обрў-эътибор қозонган ҳолда Ўрта Осиё халқлари орасида ўтказган.

Шицзада шундай дейилганки, “Бо-ван-хэу Чжан Цзянь хорижликлар қалбига йўл топишнинг уддасидан чиқа олди ҳамда шу сабабдан чет элликлар ҳам унга ишонч билдирдилар”.

Хитой-Фарғона дипломатик муносабатлари

Бу минтақада Хитой дипломатик муносабатлар ўрнатган, даставвал анча кескин муносабатлар касб этган, биринчи мамлакат Давань-Фарғона бўлган. Бунда икки мамлакат ўртасидаги ҳарбий тўқнашувларнинг асосий сабабларидан бири император У-ди Чжан Цзянь ҳикояларидан билиб олган Фарғонанинг машҳур “самовий отлари” бўлган.

Шицзанинг такидлашича, У-ди Давань ҳукмдорига 100 дан олтин ва олтин от билан махсус элчи юборган ва унга ушбу эҳсонлар эвазига давань аргумоқларидан юборишни илтимос қилган.

Аммо Давань ҳукмдори отларни беришни истамай элчининг илтимосини рад этган, бунда у Хитойнинг жуда олисда жойлашганини инобатга олиб ўз қўшинларини Даванга юбора олмайди, деб ҳисоблаган. Бу элчининг жаҳлини чиқарган ҳамда у Давань ҳукмдорининг бу жавобига қўполлик билан жавоб қайтарган. Ҳозирги замон тили билан ифодалаганда, можаро келиб чиққан ва элчи ўлдирилган (кўриниб турибдики, ўша пайтда ҳали дипломатик даҳлсизлик тушунчаси мавжуд бўлмаган), унинг буюмлари эса, Давань ҳукмдори фойдасига мусодара этилган¹³.

Бу ҳаракатга жавобан хитой императори Фарғонага қўмондон Ли Гуан-ли бошчилигидаги қарийб юз минг кишилик қўшинни юборган. Тўрт йил давом этган ва Даваннинг мағлубияти билан яқунланган Хитой-Давань уруши бошланган.

Ли Гуан-ли буйруғига кўра қатл этилган собиқ ҳукмдор Мугуа ўрнига қариялардан бири Моцай ўтқазилган ва хитойликлар 3000 та отни олиб ортларига қайтганлар.

Орадан бир йил ўтгач Давань оқсоқоллари Моцайни хитойпарастлиги учун ўлдирганлар, тахтга эса унинг Кенжа ўғли Чжань-финни ўтқазганлар.

Чжань-фин ўз ўғлини гаровга жўнатиб ва ҳар йили Хитойга бир жуфт “самовий зот” отларни юборишни ўз зиммасига олиб, Хитой билан тинчлик шартномасини тузган (бу ушбу мамлакат билан Ўрта Осиё мамлакатларидан бири ўртасида тузилган биринчи шартнома эди). Бунга жавобан император қароргоҳи Давань билан тинчлик муносабатларини мустаҳкамлаш учун бу ерга совға-саломлар билан элчи юборган. Давандан орқага жўнаб кетаётганда Хитой элчиси ўзи билан узум ва му-су (беда-Э.Р., - А.С.) ўсимлиги уруғини олган, сўнгра улар Хитой импе-

ратори томонидан катта ҳудудда қўпайтирилган¹⁴. Шундай қилиб, Хитой биринчи марта узум ва беда каби катта аҳамиятга эга қишлоқ хўжалиги экинлари билан танишган.

Давань-Хитой уруши тугагандан кейин Хитойнинг ғарбий ўлкадаги дипломатик фаолияти жуда тез ривожланган. “Хань катта уйининг тарихи” гувоҳлик беришича, У-ди императорлиги даврида Ўрта Осиёнинг турли давлатларига ҳар йили ўнтадан кам бўлмаган элчилар жўнатилган¹⁵.

Хитой-парфян дипломатик муносабатлари

Эрамиздан аввалги II аср охирида, Г. Дабснинг кўрса-тишича – эрамиздан аввалги III - 105 йилларда Хитой императори У-ди ташаббуси билан Хитой манбаларида Аньси деб аталадиган Парфян подшолиги билан илк бор дипломатик муносабатлар ўрнатган. Хитой элчиси Шарқий чегарада 20 000 отлиқнинг қўмондонлари томонидан тантанали кутиб олинган ва Парфян давлати пойтахтига кузатиб борилган¹⁶.

Хитой элчиси ортга Парфян элчиси билан жўнаган, у Хитой императорига совға сифатида туяқуш тухумларини ва Личандан (Мисрдаги Александрия шаҳри - Э.Р., А.С.) кўзбойлогичларни олиб келган ҳамда Хитой билан танишган¹⁷.

Бу элчилар эришган ва ғарбий ўлка очилишидаги энг буюк натижа – цивилизация тарихида Ғарб ва Шарқ мамлакатларини боғловчи биринчи трансконтинентал йўл – Буюк Ипак йўлининг пайдо бўлиши ҳисобланади.

Унинг бунёд этилишида Ўрта Осиё халқлари, айниқса сўғдлар жуда катта роль ўйнаганлар. Сўғдийларнинг савдо фаолияти Буюк Ипак Йўлининг Самарқанддан Чан аня-

гача бўлган бутун Шарқий йўналишида юзага келган, сўғд тили эса, шу йўл ёқасида ҳаёт кечираётган барча халқлар учун *Lingua tuanca* бўлиб қолган.

Хитой-кангюй дипломатик муносабатлари

Хань Хитойининг яна бир Марказий Осиё давлати Кангюй билан дипломатик муносабатлари бирмунча бошқача рўй берган. Анча-мунча ҳарбий қудратга эга бўлган Кангюй (унинг таркибига маълум вақтда Хоразм, Сўғд, Чоч ва Трансоксианинг бошқа ерлари кирган эди) хитойликларнинг дипломатик муносабатлардаги устунлигини тан олмай Хитойдан мустақил сиёсатни юргизаётган эди¹⁸. Шу тариқа, “Хань катта уйи тарихи” га кўра, Хитой элчилари Кангюй ҳукмдори қабулида усунликлардан қуйи жойни эгаллаганлар, уларга овқатни эса усунь князлари ва оқсоқолларидан кейин тортиқ қилганлар¹⁹.

Бироқ, ғарбий ўлкада ўзининг ном қозонганини ғоят қадрлайдиган Хитой бундай аҳволга қаноатланиб, қандай бўлишидан қатъи назар бу ерда ўз позицияларини сақлаб қолишга интилган. Усунликлар каби Хитойни ўз вассали сифатида тан олмаган Кангюй ҳукмдори айни вақтда ўз ўғлонларини императорлик хонадони хизмати учун жўнатган.

Хитойликлар бунини Кангюйнинг Хитой билан савдосотиғини ривожлантиришга кўмаклашувчи айёрона баҳона деб ҳисобладилар.

Юэчжийнинг Хитой билан дипломатик муносабатлари

Чжан Цзяннинг Бақтрияга ташрифига қарамасдан, чамаси, Юэчжийлар улар ва Хитой билан хунларга қар-

ши ҳарбий иттифоқ тўғрисидаги таклифни рад этганлар, улар ўртасидаги дипломатик муносабатлар ривожланишда давом этган.

Бу муносабатларнинг муҳим муваффақиятларидан бири Хитойга буддизмнинг кириб келиши бўлган, бунга Юэчжийларнинг Хитойдаги ва хитойликларнинг Бақтриядаги элчихоналари анча кўмаклашганлар.

Хитой ёзма манбаларида хитойликларнинг буддизм билан танишувининг иккита асосий тахмини берилган.

Улардан биринчисига кўра, “Қирқ икки бўлим моҳияти” га киришда ифодаланишича Хань императори Минди (58-75) Юэчжи мамлакатига гўёки муқаддас матнларни олиш учун элчилар гуруҳини жўнатган. Бу миссия эра-миздан аввалги турли 60, 61, 64, 68 каби йилларга эга. Уч йилдан, бир тахминга кўра эса, ўн бир йилдан сўнг элчилар “Қирқ икки бўлим моҳияти” матни ёки таржима-си билан қайтиб келган. Элчилар билан бирга Хитойда-ги биринчи хорижий миссионер – буддистлар – Кашьяпа Матанга ва Дахармаратнага ҳам келишган, шундан сўнг император Пай-массу ёки Баймас будда Монастирини қурган.

Бу тахминни баҳолашда олимлар ўртасида турлича фикрлар мавжуд, чунончи Хитой олими Танъан-тун бу тахминнинг тарихий факт сифатида фойдаланилиши имкониятини инкор этмайди²⁰. Аксинча, Н. Масперо бу тахминни анахронизм билан тўлиқ тарғибот тарихи уйдирмасининг бир қисми деб ҳисоблаган. Унинг фикри-ча, у эра-миздан аввалги III асрда пайдо бўлган ва эра-миздан аввалги IV-V асрда ривожланган²¹.

Иккинчи тахмин қуйидагиларни ифодалайди. Эра-миздан аввалги III аср бошида юзага келган анъанага кўра, Юэчжий қароргоҳига Хитой элчиси император Академияси талабаси Чин Лю (унинг исми ёзилишида турли

шакллар мавжуд) эрамиздан аввалги 2 йилда Юэчжий валиаҳди томонидан будда сутрасига ўқитилган. Бу тарих илк бор тахминан эрамиздан аввалги III асрда Ши-жун-ган Вей-Леодан Ҳиндистон тўғрисида яратилган жуда бузилган пассажда ифодаланган. Бу пассаж тўлиқ ҳолда шундай кўринишга эга: “Ўтмишда Хань сулоласидан император Ай ҳукмронлигида Ян-шоу даврининг биринчи йилида (эрамиздан аввалги 2 йилда) императорлик академияси студенти Чин-Лю И-изун-Буюк Юэчжийлар шоҳи элчисидан будда Сутралари тўғрисида оғзаки кўрсатмани олди”²².

Е. Цюрхер Чин Лю бу кўрсатмани чамаси Хитой пойтахтида Юэчжийлар элчисидан олди, деб ҳисоблаган. Э. Шавань бу пассаж матнига бу тарихнинг гўё император академиясининг 62-студенти Чин Лю Буюк Юэчжийларига (Юэчжий шоҳи) валиаҳдни уни будда сутраларига оғзаки ўрганиш учун буйруқ берганлиги миссияси билан жўнаганлиги бу тарихининг икки кечки параллел тахминларига асосланган матнига тузатиш киритишни таклиф этган²³. Е. Цюрхернинг кўрсатишича, Э. Шавань Вей-Лео матнидан бу пассажни тўлиқ тузатган. Шундай экан, Чин Лю будда сутраларини император қароргоҳида Юэчжий элчиси Изундан Хитойда ўрганмаган, балки, унинг ўзи Хитой императорининг Буюк Юэчжийга элчиси бўлганида Юэчжийлар заминида Юэчжий валиаҳдидан билиб олган.

Ушбу сўнги тахминни тарихий баҳолашда шунингдек, қарама-қаршилиқ мавжуд. Уларнинг баъзилари уни тўғри эмас деб, бошқалари тарихий ҳақиқат деб ҳисоблайдилар. Яқунларни чиқарар экан Е. Цюрхер шуни кўрсатадики, бу тахмин эрамиздан аввалги 2 йилгача Хитойнинг Юэчжийларда элчихонаси ёки ўша йилда Хитойда Юэчжий элчихонаси тўғрисида маълумотлар бўлмаган Хань-

шу расмий Хитой тарихида ўз тасдиғини топмаган, ва бу ҳақдаги маълумотлар фақат эрамизнинг III асридагина пайдо бўлаган. Унинг фикрича, бу материални тарихий ҳулосалар учун фойдаланиш мумкин эмас²⁴.

Шу билан бирга Е. Цюрхер шунга ҳам эътиборни қаратадики, Хитойда буддизмнинг илк бор пайдо бўлиши билан боғлиқ анъана бу муҳим воқеани Юэчжийлар билан қатъий равишда боғлайди, ундан кейин, Р.Ч. Багчига кўра буддизм ҳали эрамиздан аввалги III аср охирида шоҳ Ашок даврида пайдо бўлиши мумкин бўлган Бақтрия – Тохаристон билан боғлайди²⁵. Шундай қилиб, агар биз “Ханн-шу” да бу воқеани тасдиқловчи маълумотга эга бўлмасакда, Юэчжийларнинг будда Хитойга кириб келишига кўмаклашганлари эҳтимолдан холи эмас, бинобарин анъаналар қайсидир вақтда мавжуд бўлган аниқ фактларга таянади. Бақтрияда, айниқса унинг шимолий қисмида буддизмнинг кенг тарақалганини бу ерда топилган яратилган вақти эрамизнинг I-II асрларига мансуб Айртам, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепа илк буддизм ёдгорликлари тасдиғи ҳисобланади.

Шундай қилиб, мазкур давр учун Хань Хитойининг Ўрта Осиё мамлакатлари ва ер эгаликлари билан дипломатик муносабатларнинг ўрнатилгани, уларнинг изчиллиги, турли шаклдаги шартномаларнинг тузилгани характерлидир. Хань Хитойининг Ўрта Осиёдаги дипломатик фаоллиги, шунингдек, эҳтимол Давань билан бўлган уруш улардан айримларининг Хань Хитойидан вассал мустақиллик эгалигининг тан олинишига олиб келган. Хитой ёзма манбаларига кўра, ғарбий ўлкада даставвал 30 та ер эгалиги бўлган, эрамизнинг биринчи ярми бошланишига келиб эса, уларнинг сони 55 тагача ошган. Уларнинг баъзиларининг қарамлиги мутлақо номигагина бўлган, бошқалари эса, айтайлик Кангюй Хитойнинг ҳукм-

ронлигини унинг элчилари билан камситиш шаклида муносабатда бўлиб умуман тан олмаганлар.

Хитой ёзма манбаларида хабар қилинишича, ғарбий ўлкада бошқарув учун ноиб ва ҳарбий пристав тайинланган, бу шубҳали туюлади.

Бу маънода “Хань Катта уйи тарихи” даги бир хабар характерли, унда айтилишича, Хитой элчилари “Нақд пулсиз ўзлари учун овқат ҳам, юриш учун мол-улов ҳам ола билмаганлар ва бунга Хитойдан йироқлик сабабчидир”²⁶. Агар мазкур ер эгаликларининг қарамликлари сезиларли даражада бўлганида эди, давлат бу ҳолатда Хань империяси хизматида бўлган шахслар бундай ҳолатга тушмас эдилар.

Шу нарса эҳтимолга яқинки, ноиб ва пристав деб аталдиганлар дипломатик муносабатлар учун жавобгар шахслар бўлганлар, бироқ Ўрта Осиё ер эгаларини бошқариш билан боғлиқ масалалар билан шуғулланмаганлар. Хань Хитойи ва Ўрта Осиё ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилишининг муҳим натижаси савдо ва маданий алоқаларнинг ривожланганлиги ҳисобланади, бу ҳақда ёзма манбалар ҳам, археологик манбалар ҳам гувоҳлик беради.

Айтайлик, шу нарса маълум қилинадикки, даванликлар Хитойдан кумуш ва олтин олганлар ҳамда уларни турли буюмлар тайёрлашда ишлатганлар, аммо танга зарб қилишда эмас. Давань-Фарғонадан хитойликлар осмон зотли отлар билан бир қаторда кейинчалик Хитойда кенг ҳажмда етиштирилган узум ва беда каби қишлоқ хўжалиги экинларини олиб кетганлар.

Бу ердан Маразий Осиёга локдан тайёрланган буюмлар ва ипак газламалар кела бошлаган.

Хитойликлар Ўрта Осиёда чўян ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлар, бунга Хитой элчихоналаридан қочган хизматчилар кўмаклашганлар²⁷.

Археологик маълумотларга кўра, Хитойдан Марказий Осиёга, хусусан Фарғонага ва қисман Сўғдга, чамаси Фарғонада пул муносабатлари ривожини бошланишига асос бўлган у-шу²⁸ Хитой бронза тангалари кириб келган. Ўрта Осиёда Хитойнинг турли хилдаги машхур бронза ойналари²⁹ жуда кўплаб топилган, нефритдан қилинган буюмлар ҳам онда-сонда учрайди³⁰.

Эрамизнинг 7 йилида Хитойда ҳокимиятни Хитой тарихий анъанасида узурпатор (ҳокимиятни ёки бировнинг ҳуқуқини қонунга хилоф равишда тортиб олган шахс хисобланувчи) Ван-ман (эрамизнинг 7-23 йиллари) эгаллаган. Шундан кейин Ўрта Осиё мамлакатлари ва Хитойнинг дипломатик муносабатлари узилган.

25 йилда ҳокимият тепасига Хань Кичик Уйининг келиши шунингдек даставвал, гарчи император Тяньва бошқарувига Марказий Осиё ер эгаликларидан биридан Хитойга уни фуқароликка қабул қилишни ва хитойлик ноиб сифатида тайинланишни илтимос қилиб элчи жўнатилган бўлса-да бу муносабатларнинг ривожланишига ёрдам бермаган.

“Хань Кичик Уйи тарихи”га мувофиқ, ғарбий ўлка 65 йил давомида Хитой билан узилишда бўлган ва фақат эрамизнинг 74 йилида ўзаро муносабатларнинг турли шакллари тиклаганлар³¹.

“Хань Кичик Уйи” ўз ўтмишдошларидан фарқли ўлароқ ғарбий ўлка билан муносабатларда дастлаб бирмунча бошқача сиёсатни юргизганлар. Бу Уй ҳукмдорлари улар билан алоқаларни амалга ошириш учун молиявий харажатлар жафоси Хитой учун анча оғир бўлган ва шу сабабдан улар негизчил бўлиб қолган.

Ўрта Осиё ер эгаликларининг Хитой билан анча мустақам дипломатик муносабатлар ўрнатишига Хитой саркардаси Бань Чаонинг ғарбий ўлкага юриши ёрдам бер-

ган. “Хань Кичик Уйи тарихи”нинг гувоҳлик беришича, Бань Чао ўз қўшини билан бутун Марказий Осиёдан ўтган ва ҳатто ғарбий денгизга³², чамаси Каспий ёки Орол денгизигача бориб етган.

Шу юришдан кейин Ўрта Осиёдан элчилар император қароргоҳига совғалар билан келганлар. Бироқ булар чамаси онда-сонда рўй берган, чунончи ўша манбанинг маълумотларига кўра, ғарбий ўлка ер эгаликлари Хитой билан алоқаларни дам тўхтатганлар, дам тиклаганлар³³. Асосан, бу ерда эҳтимол, ўша вақтда бешта бош ер эгаликлари: Ги, чамаси Бухоро, Суса-Кеш, Фума-Самарқанд, Юни-Шош ва Юзгань-Хоразм ҳамда бошқа кўплаб майда ер эгаликларидан иборат бўлган Кангюй билан алоқалар назарда тутилади.

Аньси – Парфия ва таркибига Ҳисор тизмаларигача чўзилган Шимолий Бақтрия кирган I асрда юзага келган қудратли Кушон давлати билан дипломатик муносабатлар эса, чамаси, алоҳида моддани ташкил этган.

Ҳарқалай, Парфия элчи ёки ноёб жониворлар сифатидаги совғаларни юбориш билан чекланиб, Хитой билан дипломатик муносабатларни сақлашда давом этган. Айтайлик, император Чжан-ди ҳукмронлиги даврида эрамизнинг 87 йилида Хитойга ўзи билан совға сифатида шер ва овсар ҳайвон олиб келган элчи жўнатишган, эрамизнинг 101 йилида эса, парфян подшоҳи Манькюй (эҳтимол, Митридат - Э.Р. А.С.) қароргоҳига шунингдек, шер ва туяқуш юборган³⁴. Шунингдек қайд этиш жоизки, айнан Парфия худуди орқали эрамизнинг 97 йилида хитойликлардан биринчи бўлиб Гань-Ин деган киши Бань Чао амри бўйича айна вақтда бу ердаги мавжуд мамлакатларни батафсил тасвирлаб Ўрта ер денгизигача бориб етган³⁵.

Ўрта Осиё мамлакатларининг Хитой билан дипломатик муносабатлари. (Эрамининг III-IV асрлари)

Ўрта Осиёнинг турли ер эгаликлари ва Хитойнинг унда Цао Вэй (220-265 й. й), Цзинь (265-480 й. й.) ва ғарбий Вэй (386-556, 557 й. й.) сулолалари хукмдорлари давридаги дипломатик муносабатлари тўлиқ барбод бўлган, бунга анча-мунча даражада ҳарбий-сиёсий вазият ёрдам берган.

Қадимги даврнинг йирик империялари – Кушон ва Парфиянинг инқироzi рўй берган: Кушон давлати таркибига кирган Шимолий Бақтрияда бир неча мустақил ер эгаликлари пайдо бўлган. Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбий қисмида эса, Парфия давлати қулаганидан сўнг сосонийлар ҳокимияти ўрнатилган. Шунингдек Кангюй ҳам, чамаси шу даврда кўплаб кичик мустақил ер эгаликларига ажралиб кетган. Трансоксианага шимолий-ғарбдан ва шимолий шарқдан хионийлар ва кидарийлар қабилалари бостириб кирганлар.

Бу давр Хитойда ҳам сиёсий вазиятнинг нобарқарорлиги хунлар ва жужанларнинг бостириб кириши билан чуқурлашиб кетган сулолалар курашлари билан характерланади.

Эрамининг III асри иккинчи ярми – V аср боши учун Марказий Осиё ер эгаликларининг Хитой билан қандайдир шакллардаги дипломатик муносабатлар тўғрисидаги маълумотларнинг деярли мавжуд эмаслиги диққатга моликдир.

Бунинг устига, айтайлик, маълум қилишича, император Минь-Юань (409-423 й. й) подшолиги даврида “ғарбий ўлкадан элчиларни мутлақо қабул қилмаганлар”³⁶.

Бу муносабатларнинг қайта тикланиши Марказий Осиё-

га император маслаҳатчилари департаменти амалдорлари Дунь Вань ва Гао Мин бошчилигида уларни катта миқдордаги совғалар, жумладан зарбофлар ва ипак газламалар билан таъминлаб йирик элчихонани юборган Вей Тай-У (424-452 й й.) сулоласидан бўлган император номи билан боғлиқ³⁷.

Дунь Ваннинг Марказий Осиёга миссияси дастлаб уларни подшо катта ҳурмат билан қабул қилган Еттисув бўйларида яшовчи усунлар ҳузурида бўлиб шимолий йўл орқали ўтган. Бунда усунликлар подшоси Дунь Ванга Полон (Фарғона - Э.Р., А.С.) ва Чжеше (Шош - Э.Р., А.С.) давлатлари Хитой билан алоқалар ўрнатишни анчадан буён орзу қилишларини, “бирок йўл йўқлигидан таассуфда” эканликларини маълум қилган. Уларнинг умуман йўқлигини эмас, балки жужанлар ва хунлар Хитой билан Ўрта Осиёнинг алоқаларини узиб, агар тўлиқ бўлмасда маълум даражада бу йўлларни амалда тўсиб қўйган вазиятни англаш керак.

Усунлар ҳузуридан Дунь Вань Фарғонага, Гао Мин эса, Шошга йўл олганлар, бу ерларда улар бу ер эгалиklarининг Хитойдан вассал тобелигини тан олиш тўғрисида шартнома тузганлар ва совға-саломлар топширганлар.

Ўрта Осиё мамлакатларининг Хитой билан узоқ йиллар узилиб қолган дипломатик муносабатларини тиклаган Дунь Вань миссияси аҳамиятини қандайдир даражада Хитой учун ғарбий ўлкани очган Чжан Цзянь миссияси аҳамияти билан тенглаштириш мумкин.

Дунь Вань билан орқага Ўрта Осиёнинг 16 давлати элчилари йўл олганлар ва “Бей шу”нинг шаҳодатича, “шу вақтдан бошлаб элчилар бирин-кетин кела бошлаганлар ҳамда бир йил ўтмасданок бир неча мамлакатларнинг элчихоналари пайдо бўлган”³⁸.

Ўрта Осиё ер эгаликлари билан Хитойнинг дипломатик ва бошқа турдаги ўзаро муносабатларидаги илгаригиларидан устун бўлган сезиларли фаоллик Хитойнинг Марказий Осиёга ҳаракати араблар томонидан тўхтатилган Хитойда Тан сулоласи (628-907 й.й.) ҳукмронлик қилган VIII асрнинг иккинчи ярмигача рўй берган, бироқ мазкур давр бу рисолада кўриб чиқилмайди.

Хулоса

Юқорида келтирилган маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, дипломатия халқаро муносабатларнинг махсус шакли сифатида Ўрта Осиёда эрамиздан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида пайдо бўлган, аммо унинг қарор топиши ва ривожланиши эрамиздан аввалги биринчи асрлар – эрамизнинг дастлабки асрларига тўғри келган.

Агар ривожланишнинг илк босқичида маълум сиёсий сабабларга кўра Эрон ва ғарбнинг эллинистик давлатлари билан дипломатик муносабатлар алоҳида аҳамият касб этган бўлса, эрамизгача бўлган I минг йиллик охиридан бошлаб асосий ўринни Хитой эгаллаган.

Бу мамлакатда ҳукмронлик қилган турли сулолалар билан дипломатик муносабатлар турли хил аҳамият касб этган. Агар “Хань Катта Уйи” сулоласи ҳукмронлиги даврида улар бирмунча фаоллик характериға эга бўлган бўлса, “Хань Кичик Уйи” сулоласи ҳукмронлиги бошланиши даврида сусайиб қолган, аммо кейинчалик, гарчи ноизчил бўлса-да, тиклана борган.

Ўрта Осиёдаги ҳарбий-сиёсий вазият, жужан, хун, хионит, кидарит кўчманчи қабилаларининг ҳамлалари, Хитойдаги сулолалар кураши бу муносабатларнинг деярли тўлиқ барҳам топишиға олиб келган.

Уларнинг қайта тикланиши фақат эрамизнинг V асри иккинчи чорагида рўй берган, бироқ бу чамаси Хитой билан Ўрта Осиёда кўчманчи қабилаларга қарши курашда иттифоқчилар излаш, шунингдек, Ўрта Осиё давлатлари билан халқаро муносабатларда бу минтақада ўзининг анъанавий экспансионистик сиёсати тикланиши билан давлат сиёсатининг ўзгариши билан боғлиқ.

Бу даврда Ўрта Осиё давлатларида аллақачон халқаро муносабатларни амалга оширувчи махсус идоралар мавжуд бўлганлиги, шу соҳада ихтисослашган шахсларнинг маълум қатлами бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Ҳарқалай, элчилар, уларнинг ёрдамчилари, тилмоч-таржимонлар бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Шу тариқа, дипломатия Ўрта Осиёда ўзининг узоқ ва асрий анъаналарига эга.

АДАБИЁТЛАР:

¹ Шуни қайд этиб ўтамизки, Ўрта Осиё мамлакатлари дипломатиясини ўрганиш тарихига тўхталмасдан, у Б. А. Литвинскийнинг "История Таджикского народа" си айрим бўлимларида атрофлича кўриб чиқилган. - М., 1963. - Т. 1.

² History of Civilization of Central Asia. Vol. II. Paris, UNESCO Publishing, 1995, S. 5.

³ Ibid. - S.6

⁴ Дьяканов И.М. История Мидии. - М. 1956; Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. - М. 1970.

⁵ Дьяканов И.М. Очерки по истории древнего Ирана. - М., 1962.

⁶ Литвинский Б.А. Древнейшая Бактрия // ИТН. - Т. 1, С. 158-159.

⁷ Қаранг: Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975. - С. 71; Григорьев В.В. О скифском народе саках. - СПб., 1871. - С. 20-23.

⁸ Қаранг: Литвинский Б.А. Средняя Азия под властью Ахменидов (VI-IV в.в. до н.э.) // ИТН. - Т. 1, С. 190-191.

⁹ Литвинский Б.А. Греко - Бактрия, Парфия // ИТН. - Т.1.-Б. 299; Парфян - юнон - бактрия ўзаро муносабатлари ҳақида батафсил қаранг: Rtveladzc E. Parthia and Bactria/ The land of Griffones/ Papers an Central Asian avchaeology in antiquity Torino, 1996, P. 182-190.

¹⁰ Литвинский Б.А. Там же, - С. 301.

¹¹ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации, - М., 1950. - С. 143.

¹² Hirth F. The story of Vchang - Kien. JAOS, vol, 37, pt, 2, 1917, p. 97-98; УТН. - Г. - С. 342.

¹³ Бичурин Н. Я. Указ соч., - С. 147-168.

¹⁴ Бичурин Н. Я. Там же. - С. 187.

¹⁵ Бичурин Н. Я. Указ соч. - С. 173.

¹⁶ Бичурин Н. Я. Указ соч. - С. 173.

¹⁷ Вельгус В.А, Известия о странах и народах Африки. - М., 1973. - С. 104-110.

¹⁸ Зуев Ю. А. К вопросу о взаимоотношениях усуней и канцзюй с Китаем во второй половине I в. до н. э. II ИЗВ. Ан КазССР. - Сер. истории, философии и права. - Вып 2.- 1954,-С. 62-72.

¹⁹ Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 185.

²⁰ Zurcher E. The buddist Conguest China. - Leiden, 1959. p. 24. Шунингдек қаранг: Штейн В.М. Экономические и культурные связи между Китаем и Индией в древности. М. 1960, с. 163.

²¹ Maspero H. Le song eetai e' ambassade d I e'emppereur Ming, etude critique de sources. BEFFOX, 1910, p, 95-130.

²² Zurcher E. Op. Cit., P. 24

²³ Chavannes E. Les paes d, Occident d, apzesle Wei - lio. TPV (1905), p 514-576.

²⁴ Zurcher E. Op. Cit., P. 27

²⁵ Baggchi Ph. Ch. India and Central Asia. Calcutta, 1955, P. 89.

²⁶ Бичурин Н. Я. Указ соч. С.188.

²⁷ Бичурин Н. Я. Указ соч. С.188.

²⁸ Горбунова Н., Ивочкина Н. Монеты Ушу из могильников Ферганы // Сообщение Гос. Эрмитажа, III - Л. - 1988. С. 45-50.

²⁹ Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. М., 1978.

³⁰ Ртвеладзе Э.В. Китайский импорт в Центральную Азию по археологическим данным.

³¹ Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 216-240.

³² Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 217.

³³ Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 218-219.

³⁴ Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 225.

³⁵ Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 217-225.

³⁶ Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 241.

³⁷ Бичурин Н. Я. Указ соч. С. 241-243.

³⁸ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989. - С. 64.

БЕЛГИ УЧУН

Алишер Навоий
номидаги миллий
клубхона
3.05.07.

**Э.В.Ртвеладзе,
А.Х.Саидов**

**Ўзбекистон ҳудудида
энг қадимги даврда дипломатик
муносабатларнинг ривожланиши**

*Муҳаррир Э. Қандимов
Бадий муҳаррир А. Аносова
Техник муҳаррир Ф. Зияев*

Теришга берилди 01.12.2000
Босишга рухсат этилди 23.01.2001. Бичими 60 x 84 $\frac{1}{16}$
Ҳажми 2,5 босма тобоқ. Адади 500. Буюртма 1/23
Баҳоси шартнома асосида.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси
Миллий маркази босмахонаси.
700 Тошкент, Мустақиллик майдони 5/3.